

У статті розглянуто питання професійного самовизначення молоді як соціальної проблеми. Проаналізовано поняття самовизначення у соціальному та професійному аспектах. Зауважено, що до основних ознак самовизначення належать: свідоме цілепокладання й орієнтація на майбутнє з огляду на теперішнє; сформована система цінностей як змістово-сенсове підґрунтя ставлення людини до самої себе та до світу загалом; соціокультурні настановлення; позиція; активність; тісний зв'язок між зовнішніми детермінантами вибору та його внутрішніми прийняття. Учені розрізняють такі види самовизначення особистості: життєве, особистісне, професійне. Визначено основні причини відсутності професійного самовизначення молоді: вплив батьківських очікувань, акцент на стандартизованому тестуванні та академічній успішності, вплив соціальних мереж. Розглянуто співвідношення соціального і професійного на прикладі особистісного та професійного самовизначення й саморозвитку особистості. З'ясовано, що професійна спрямованість є інтегративною характеристикою мотивації професійної діяльності, яка визначається спонуканнями в мотиваційній сфері та виражається в інтересах, відносинах, цілеспрямованих зусиллях особистості. Визначено чинники впливу на мотивацію молоді у виборі професії: стимулююче оточення, матеріальні стимули, соціальне значення. Проаналізовано результати національного соціологічного дослідження молоді «Мріємо та діємо», що було проведено компанією Info Sapiens на замовлення International Research and Exchanges Board (IREX) із 30 червня по 14 липня 2023 р. шляхом телефонних інтерв'ю. На основі цих результатів з'ясовано, чи визначилися респонденти з майбутньою професією; вивчено найпопулярніші серед молоді професії; досліджено чинники вибору спеціальності.

Ключові слова: самовизначення, професійне самовизначення, соціальне самовизначення, молодь, особистість, мотивація, професійна діяльність.

The article examines the issue of professional self-determination of young people as a social problem. The concept of self-determination in social and professional aspects is analyzed. It is noted that the main signs of self-determination include: conscious goal-setting and orientation to the future in view of the present; the formed system of values as the content-meaning basis of a person's attitude towards himself and the world in general; sociocultural guidelines; position; activity; close connection between external determinants of choice and its internal acceptance. Scientists distinguish the following types of personal self-determination: vital; personal; professional. The main reasons for the lack of professional self-determination of young people have been identified: the influence of parental expectations, emphasis on standardized testing and academic performance, and the influence of social networks. The relationship between social and professional is considered on the example of personal and professional self-determination and self-development of the individual. It was found that professional orientation is an integrative characteristic of the motivation of professional activity, which is determined by incentives in the motivational sphere and is expressed in the interests, relationships, and purposeful efforts of the individual.

Factors influencing the motivation of young people in choosing a profession are determined: stimulating environment, material incentives, social significance. The results of the national sociological survey of young people «Dream and Act», which was conducted by the Info Sapiens company on the order of the International Research and Exchanges Board (IREX) from June 30 to July 14, 2023, through telephone interviews, were analyzed. Based on these results, it was found out whether the respondents had decided on their future profession; the most popular professions among young people were studied; the factors of choosing a specialty were investigated.

Key words: self-determination, professional self-determination, social self-determination, youth, personality, motivation, professional activity.

УДК 316.344.24-027.561
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.61.9>

Якимович О.Н.

к.пед.н.,
старший викладач кафедри філософії та педагогіки
Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького

Актуальною соціальною проблемою останнім часом постало професійне самовизначення молоді. Це питання стосується здатності молодих людей приймати обґрунтовані рішення щодо своєї кар'єри, освіти та особистісного зростання без зовнішнього тиску та впливу. Відсутність професійного самовизначення у молоді може мати далекосяжні наслідки, вплинувши не лише на її особисте життя, а й на загальний розвиток суспільства.

Метою статті є аналіз поняття «професійне самовизначення» та основних чинників впливу на професійне самовизначення молоді.

Саме поняття «професійне самовизначення» не є сталим. Воно розвивається у міру того, як змінюється уявлення про його сутність. На це впливають об'єктивні і суб'єк-

тивні чинники. У наукових розвідках поняття «професійне самовизначення» особистості базується на ознаках такого феномена, як самовизначення. Проблема професійного самовизначення є предметом вивчення багатьох наук (педагогіка, психологія, соціологія та ін.), що породжує її розгляд із різних позицій.

Проблема професійного самовизначення особистості отримала наукове вивчення лише у ХХ ст. До того часу не було вільного вибору професії, професійний вибір найчастіше визначався соціальним походженням та класовою належністю людини, а також патріархальним устроєм суспільства.

Проблему професійного самовизначення досліджували вітчизняні науковці О. Арцишев-

ська, О. Дубасенюк, З. Карпенко, О. Кисла, І. Вітківська, Л. Василенко, Р.Ляшенко, А. Массанов, Р. Мотрук, І. Стасюк, М. Чобітько, О. Шагро, М. Варбан, Г. Костюк, О. Кокун, М. Корольчук, З. Сердюк та ін.

На думку О. Арцишевської, самовизначення людини – це процес і результат самостійного визначення її самої через усвідомлення своїх якостей і властивостей. Це також включає усвідомлення своєї унікальності, відмінностей та подібностей з іншими особистостями, а також свого місця у світі, свого становища й ролі у суспільстві, свого призначення у житті. Важливими аспектами є саморегуляція діяльності та формування адекватного ставлення до навколишньої дійсності, інших людей та самої себе [1].

Зупинимося на трактуванні поняття «самовизначення» у його соціальному та професійному аспектах.

Соціальне самовизначення – усвідомлення людиною своєї соціальної сутності, свого місця в суспільстві. У широкому розумінні соціальне самовизначення трактується як процес і результат формування соціальної самосвідомості особистості, сукупності її філософських, політичних, правових, етичних, естетичних поглядів та уявлень, зумовлених даним історичним етапом розвитку суспільства й віддзеркалюваних у більш-менш систематизованих ставленнях особистості до соціальної дійсності. Соціальне самовизначення індивіда є необхідною умовою успішної орієнтації у соціальній реальності, гармонійного поєднання його життєвих цілей із суспільними потребами [11, с. 492–493].

Соціологічний підхід до професійного самовизначення характеризує його як результат входження індивіда до соціально-професійної структури суспільства, заняття певних статусних позицій у соціально-професійному полі. Це активний спосіб інтеграції індивіда, що реалізує свої суб'єктні якості, у соціальну структуру суспільства, який здійснюється через численні ситуації професійного вибору, зумовленого об'єктивними процесами та явищами конкретного суспільства [3, с. 339].

С. Гончаренко визначає професійне самовизначення як «процес прийняття рішення особистістю щодо вибору майбутньої трудової діяльності. Професійне самовизначення полягає в усвідомленні особистістю себе як суб'єкта конкретної професійної діяльності та передбачає самооцінку людиною індивідуально-психологічних якостей і зіставлення своїх можливостей із психологічними вимогами професії до фахівця» [4, с. 275].

За Л. Петриченко, зміст поняття «професійне самовизначення особистості» можна розуміти як складний, довгостроковий, динамічний процес, який передбачає усвідомлене самостійне визначення індивідом місця діяльності в конкретній фаховій ситуації [9, с. 54].

Самовизначення особистості відбувається

в юнацький період, коли з'являється можливість самоствердження. Цей процес у часі збігається зі студентськими роками, що характеризуються оволодінням соціальними ролями дорослої людини, набуттям юридичної та економічної відповідальності, здобуттям вищої освіти та опануванням професії. Важливо створити умови для формування гармонійно розвиненої особистості, здатної до професійного самовизначення.

Професійна спрямованість, на думку психологів, є інтегративною характеристикою мотивації професійної діяльності, яка визначається спонуканнями в мотиваційній сфері та виражається в інтересах, відносинах, цілеспрямованих зусиллях особистості. Її компонентами є ціннісні орієнтації, мотиви, ставлення до професії, настанови й очікування, готовність до професійного розвитку тощо. Сама структура професійної спрямованості є складним утворенням, яке охоплює: а) предметний зміст (спеціалізація професійної спрямованості); б) світогляд; в) динаміку перебігу психічних станів і процесів [2, с. 22].

Професійне самовизначення припускає формування суб'єкта, що володіє високою мобільністю, широкою орієнтацією у світі професійної діяльності, не обмежуючи можливості особистісного розвитку, тобто відбиває єдність життєвого (професійного) й особистісного самовизначення [10, с. 15].

Більшість науковців розрізняє такі види самовизначення: життєве, особистісне, професійне.

Життєве самовизначення – свідоме виявлення та ствердження власної позиції у життєвих ситуаціях, процес активного визначення людиною свого місця у сфері суспільних відносин на засадах особистісно сформованої ціннісно-змістової системи. Воно передбачає формування у юнаків і дівчат стійких та усвідомлених переконань, принципів, норм поведінки, ідеалів, вироблення умінь спостерігати та осмислювати явища оточуючого життя, розуміти самого себе.

Життєве самовизначення української молоді відбувається на тлі ускладненої суспільної динаміки, як-от: військові дії, погіршення економічного стану, збідніння населення, міграційні процеси, зростання безробіття, некеровані ринкові ресурсно-фінансові трансформації тощо. З одного боку, це породжує тривожність, розгубленість і невпевненість щодо майбутнього, а з іншого – спонукає молоду людину більш свідомо та відповідально ставитися до професійного вибору та подальшого фахового навчання, спираючись на внутрішні мотиви, у тому числі на виявлення та реалізацію власного покликання як глибинного психологічного конструкту [12].

Стрижем особистісного самовизначення виступає усвідомлення суб'єктом потреби самопізнання й самовдосконалення. Самовизначення виступає інтегративним компонен-

том розвитку особистості. У період юнацтва з'являється нова детермінанта саморозвитку: ставлення до себе як до соціально активного суб'єкта. Зазвичай життєвий вибір супроводжується ваганнями, переживаннями, але водночас характеризується відповідальністю за кожен крок у ході прийняття остаточного рішення.

Із вибором професії у молодій людині не зникають абсолютно всі труднощі та проблеми, пов'язані з готовністю до особистісного самовизначення. Професійне самовизначення значною мірою впливає на майбутнє людини, визначає її життєву позицію. Але водночас особистість із власним світоглядом, ціннісними орієнтаціями, неповторністю та унікальністю визначає хід своєї професійної діяльності.

Зростання рівнів організації особистості обов'язково зумовлює зміну життєвої мети, поставленої людиною. Будь-який рівень вищого порядку (якості) виявляється у самовизначенні особи. Важливою соціально-психологічною закономірністю розвитку особистості є те, що вона є носієм і виразником суспільного та колегіального інтересів, однак може бути їхнім свідомим суб'єктом лише на певному рівні розвитку. Зокрема тоді, коли особистість самовизначилася й удосконалює активність, підвищує відповідальність. Професійне самовизначення особистості слід розглядати як визначальну характеристику її професійної самоактуалізації [5, с. 83–88].

Однією з головних причин відсутності професійного самовизначення молоді є переважаючий вплив батьківських очікувань. Багато батьків хоча і мають добрі наміри, часто нав'язують своїм дітям власні прагнення та мрії, змушуючи їх робити кар'єру, яка може не відповідати їхнім справжнім пристрастям чи інтересам. Це може призвести до почуття дезорієнтації та невдоволення серед молодих людей, оскільки вони намагаються узгодити власні бажання з очікуваннями своїх батьків. Ба більше, тиск із вимогою відповідати очікуванням батьків може призвести до того, що молоді люди будуть робити кар'єру, яка може не відповідати їхнім сильним сторонам чи талантам, що, зрештою, призведе до нереалізації та розчарування.

Іншим суттєвим чинником, що сприяє відсутності професійного самовизначення серед молоді, є акцент на стандартизованому тестуванні та академічній успішності. Сучасна система освіти з її наголосом на оцінках і результатах іспитів часто надає перевагу механічному запам'ятовуванню над критичним мисленням і творчістю. Це може пригнічувати природну допитливість і креативність молодих людей, ускладнюючи для них вивчення своїх інтересів та пристрастей.

Відсутність професійного самовизначення серед молоді також можна пояснити повсюдним впливом соціальних мереж. Підібрані

та часто нереалістичні зображення успіху та щастя на платформах соціальних мереж можуть створити нереалістичні очікування та сприяти тому, що успіх залежить виключно від зовнішньої перевірки. Це може призвести до почуття неадекватності та низької самооцінки серед молодих людей, оскільки вони намагаються зрівнятися зі, здавалося б, ідеальним життям своїх однолітків.

Наслідки відсутності професійного самовизначення серед молоді можуть бути далекосяжними та руйнівними. Коли молоді люди не можуть зробити кар'єру, яка б відповідала їхнім пристрастям та інтересам, вони можуть відчувати почуття розчарування, нудьги та невдоволення. Це може призвести до відсутності мотивації, низької продуктивності та незадоволеності роботою, що, зрештою, вплине не лише на їхнє особисте життя, а й на економіку та суспільство у цілому.

На самовизначення індивіда в просторі культури впливають різні чинники. Однак головну роль серед них відіграє ціннісна орієнтація, згідно з якою людина визначає цілі та пріоритети власного життя. Однак досягнення цілей потребує певних зусиль, і не кожна людина здатна до їх мобілізації.

Відносність самовизначення як стабільного стану суб'єкта пов'язана з тим, що протягом не лише життєдіяльності, а й протягом порівняно невеликого її періоду у свідомості особистості відбувається розширення меж свого «Я», зміна системи ставлень, взаємодії зі світом, позиції, ціннісних орієнтацій, настановлень. Динамічні та статичні стани особистості, закріплені у цьому понятті, є відображенням і проявом більш загальних законів природи й людського буття, діалектики руху та спокою, рівноваги і нерівноваженості у складній системі людської особистості. При цьому якщо другий складник уособлює певну стійкість особистості, то перший – її здатність до зміни, розвитку [8, с. 76].

Іншою особливістю самовизначення І. Нікітіна називає його «одночасний діяльнісний і ціннісно-змістовий характер. Вибір, який здійснює особистість у процесі ухвалення рішень, містить не лише дію, а й ставлення особистості до тих аспектів буття, стосовно яких відбувається її самовизначення. Окрім того, аналіз самовизначення як динамічного явища передбачає його розгляд, з одного боку, як доволі тривалого, безперервного процесу, а з іншого – як дискретного, одномоментного акту, що характеризує конкретні дії людини в момент ухвалення рішень у певній проблемній ситуації» [8, с. 76–77].

Проблема самовизначення тут постає як головна проблема взаємодії індивіда та суспільства, окреслюються основні моменти цієї взаємодії: соціальна детермінація індивідуальної свідомості (ширше – психіки) та ролі власної активності суб'єкта у цій детермінації.

Розглянемо співвідношення соціального і професійного на прикладі особистісного і професійного самовизначення і саморозвитку особистості.

Зв'язок соціального та професійного самовизначення і саморозвитку особистості є складним і взаємопов'язаним. Тоді як одні стверджують, що соціальне та професійне самовизначення взаємовиключні, інші вважають, що вони нерозривно пов'язані. Соціальне та професійне самовизначення не лише взаємопов'язані, але й необхідні для саморозвитку особистості.

З одного боку, соціальне самовизначення означає здатність людини робити вибір і приймати рішення, які відповідають її особистим цінностям, переконанням та цілям. Це включає свободу вибору кола спілкування, способу життя та особистих стосунків. Професійне самовизначення, з іншого боку, відноситься до здатності людини робити вибір і приймати рішення, які відповідають її кар'єрним цілям та прагненням. Це включає свободу вибору власної професії, робочого середовища та кар'єрного шляху. На перший погляд може здатися, що ці дві концепції не пов'язані між собою: соціальне самовизначення зосереджується на особистих стосунках, а професійне – на просуванні по службі. Однак за найближчого розгляду стає зрозуміло, що ці два поняття переплітаються.

Наприклад, соціальне самовизначення особистості може мати істотний вплив на її професійне самовизначення. Так, індивід, який має свободу вибору власного кола спілкування, скоріше за все, оточить себе однодумцями, які мають схожі кар'єрні цілі та прагнення. Це може створити можливість для співпраці, спілкування та наставництва, що є важливим для професійного зростання та розвитку. Окрім того, соціальне самовизначення особистості також може впливати на її професійне самовизначення, надаючи їй відчуття мети та спрямованості. Наприклад, особа, яка є соціально самовизначеною, з більшою ймовірністю зробить кар'єру, яка відповідає її особистим цінностям і переконанням, що веде до більшого почуття повноти та задоволення від роботи.

З іншого боку, професійне самовизначення особистості також може мати значний вплив на її соціальне самовизначення. Наприклад, людина, яка має свободу вибору власної кар'єри, може з більшою ймовірністю розвинути відчуття мети та спрямованості, що, своєю чергою, може вплинути на її соціальні та особисті стосунки.

Зовнішніми детермінантами професійного самовизначення є «об'єктивні умови вибору професії, до яких відносяться: стан ринку праці, соціально-політична ситуація в суспільстві, матеріальні можливості батьків, умови праці тощо. Своєю чергою, внутрішні детермінанти професійного самовизначення відображають суб'єктивні умови вибору професії:

інтереси, схильності, здібності особистості, ступінь усвідомлення свого покликання. До внутрішніх умов професійного самовизначення відносяться також чітко означені життєві позиції особистості, досягнута ідентичність, адекватна самооцінка власних здібностей, певні ціннісні орієнтації, моральність, успішність завдань особистісного самовизначення» [6, с. 11–12].

Мотивація вибору професії у дітей та підлітків є дуже важливою, оскільки правильний вибір професії може визначити подальше життя людини.

Існує кілька чинників, які можуть впливати на мотивацію дітей та підлітків у виборі професії. Стимулююче оточення: позитивні приклади батьків, учителів та інших дорослих можуть надихнути дітей на вибір певної професії. Інтереси та здібності: дитина часто вибирає професію, яка відповідає її інтересам та здібностям. Матеріальні стимули: у деяких випадках діти можуть вибирати професію з огляду на матеріальні переваги. Соціальне значення: деякі діти можуть вибирати професію з метою допомогти іншим або внести позитивні зміни у суспільство. Для позитивної мотивації дітей та підлітків у виборі професії важливо створити сприятливе середовище, підтримувати їхні інтереси та здібності, розвивати їхню самосвідомість та допомагати їм розуміти свої цілі та мрії.

Професійне самовизначення особистості здійснюється протягом її життя: початком є первинна актуалізація професійного вибору у дошкільному віці, продовженням – формування ціннісних професійних орієнтацій у процесі здобуття повної (базової) загальної середньої освіти, наступний етап – безпосередній вибір професії, далі – сам процес професійного навчання, завершальним етапом є професійна адаптація молодого спеціаліста.

Основи професійного самовизначення молоді закладаються ще у дитячому та підлітковому віці, про що свідчать результати соціологічних досліджень.

У статті проаналізовано результати національного соціологічного дослідження молоді «Мріємо та діємо», що було проведено компанією Info Sapiens на замовлення International Research and Exchanges Board (IREX). Опитування проводилося з 30 червня по 14 липня 2023 р. шляхом телефонних (CATI) інтерв'ю. Вибірка складалася з національної вибірки n=1417 молоді у віці 16–35 років, національної вибірки n=502 дітей у віці 10–12 років і національної вибірки n=525 дітей у віці 13–15 років. Ці вибірки є репрезентативними для населення України відповідного віку [7].

Для аналізу було вибрано блок запитань «Очікування від професії».

На запитання, що стосується професійного самовизначення, а саме: «Ви вже вирішили, ким хочете стати, коли станете дорослими?», респондентів було поділено за віком на дві

групи: діти 10–12 років та діти 13–15 років. Результати опитування показали, що 53% дітей у віці 10–12 років уже вирішили, ким стануть, коли будуть дорослими, 46% ще не вирішили і 2% важко відповісти на це запитання. Що стосується старших дітей віком 13–15 років, то тут відповіді розподілилися порівну: 50% уже вирішили, ким стануть у майбутньому і 50% ще не вирішили.

Наступне запитання: «Яку професію Ви вибрали?» містило певний перелік професій та графу «інше». Опитування проводилося серед тих осіб, які вже визначилися, ким стануть у майбутньому (n=264). Результати опитування: інші професії – 17%, ІТ-сектор – 16%, дизайнер – 12%, лікар – 10%, кухар – 9%, поліцейський – 7%, спорт – 6%, сфера краси – 5%, артист – 5%, військова сфера – 5%, учитель – 5%, художник – 3%, архітектор – 3%, психолог – 2%, водій – 2%, блогер – 2%, юрист – 1%, перекладач – 1%, авіаційна сфера – 1%, фотограф – менше 1%.

Наступне питання стосувалося мотивації та чинників вибору професії. На запитання: «Чому Ви вибрали цю спеціальність/професію?» було отримано такі відповіді: відповідає моїм інтересам та захопленням – 74%; відповідає моїм здібностям – 32%; гарантує гідний заробіток та пільги – 23%; це престижна професія – 15%; за порадою батьків, родичів – 13%; доступна кожному – 4%; за порадою друзів – 3%; за порадою кар'єрного консультанта (профорієнтація) – 1%; за порадою вчителів чи наставників – менше 1%; інше – 9%.

Як показали результати опитування, у молоді переважаючими чинниками вибору майбутньої професії є її відповідність інтересам та здібностям.

Цілісний аналіз і проникнення в сутність проблеми професійного самовизначення можливе лише на основі комплексного, міждисциплінарного підходу, що дає змогу врахувати різні чинники: буттєві, просторові, психологічні, соціокультурні, психологічні. Незважаючи на різноманітність підходів до розгляду поняття «самовизначення», можна виокремити основоположні ознаки цього феномену, які використовуються у більшості праць. До таких ознак належать: свідоме цілепокладання й орієнтація на майбутнє з огляду на теперішнє; сформована система цінностей як змістово-сенсове підґрунтя ставлення людини до самої себе та до світу загалом; соціокультурні настановлення; позиція; активність; тісний зв'язок між зовнішніми детермінантами вибору та його внутрішнє прийняття.

Підсумовуючи, зазначимо, що професійне самовизначення молоді є актуальною соціальною проблемою, яка потребує негайної уваги

та вирішення. Важливо створити середовище, яке сприятиме автономії, творчості та критичному мисленню, даючи змогу молодим людям досліджувати свої захоплення та інтереси без зовнішнього тиску та впливу. Цього можна досягти шляхом просування більш цілісного підходу до освіти, такого, який надає перевагу емоційному інтелекту, креативності та критичному мисленню над стандартизованим тестуванням і академічними досягненнями.

Отже, професійне самовизначення є багатоаспектним феноменом, має певні етапи та динаміку розвитку, залежить від особистісного самовизначення, природних здібностей, життєвого сценарію, особливостей соціуму, сім'ї.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арцишевська О. Сутнісний аналіз самовизначення людини. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філософські науки*. 2019. № 11. С. 9–12.
2. Бугерко Я.М., Гірняк Г.С. Соціально-психологічні чинники професійного самовизначення студентів закладів вищої освіти. *Наукові записки. Серія «Психологія»*. 2024. № 1. С. 18–24. <https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2024-1-2>
3. Волошенко М. Етапи професійного саморозвитку особистості. *Social Work and Education*. 2023. Vol. 10. № 3. Р. 336–347. DOI: 10.25128/2520-6230.23.3.7.
4. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник: наукове видання. Київ: Либідь, 1997. 376 с.
5. Ляшенко Р.О. Взаємозв'язок розвитку професійного самовизначення та самоактуалізації особистості. *Професійна освіта: проблеми і перспективи*. 2015. Вип. 12. С. 83–88.
6. Массанов А.В. Психологічні бар'єри в професійному самовизначенні особистості: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07. Одеса, 2010. 38 с.
7. Мріємо та діємо. Національне опитування молоді. <https://mriemotadiemorazom.org/ukrainian-youth-today>
8. Нікітіна І.В. Суб'єктивне самовизначення молоді людини в період повноліття. Київ, 2008. 192 с.
9. Петриченко Л. Професійне самовизначення особистості як психолого-педагогічна проблема. *Освіта. Інноватика. Практика*. 2023. Т. 11. № 5. С. 52–58. DOI: 10.31110/2616-650X-vol11i5-008.
10. Психологія професійного самовизначення особистості: монографія / М.С. Корольчук та ін.; за заг. ред. М.С. Корольчука. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018. 280 с.
11. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / за заг. ред. В.І. Воловича. Київ: Укр. центр духовн. культури, 1998. 736 с.
12. Столярчук О.А., Сергєєнкова О.П. Проблема усвідомлення особистістю покликання: теоретико-емпіричні аспекти. *Габітус*. 2022. Вип. 41. С. 192–196.